

Жумагулов М.Ж., Молдалиева М.И.

ЭЛЕЧЕК – КЫРГЫЗ ЭЛИНИН МАТЕРИАЛДЫК БААЛУУЛУГУ КАТАРЫ

Жумагулов М.Ж., Молдалиева М.И.

ЭЛЕЧЕК КАК МАТЕРИАЛЬНАЯ ЦЕННОСТЬ КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА

M.Zh. Zhumagulov, M.I. Moldaliev

ELECHEK MATERIAL VALUE OF THE KYRGYZ PEOPLE

УДК: 101.3 (575.5)

Бул макалада кыргыз элинин аял баш кийими элечектин материалдык баалуулугу каралган.

В данной статье рассматривается материальная ценность элечек – национального женского головного убора кыргызов.

This article discusses material value elechek - national women's headdress Kyrgyz.

Улуттук материалдык баалуулуктарды изилдөө бүгүнкү күндө өзгөчө кызыгууну пайда кылып келет.

Кыргыз көчмөндөрүндө аялдардын сулуулугу жана кооз кийими, татаалдыгы жана таланттуу саймаланганы анын жогорку абалын жана үй-бүлөнүн материалдык абалынын жакшылыгын айгинелечү. Кыргыз аялдарынын сулуулугу чачынын оролушу, күмүш, маржан, асыл таштар менен кооздолуп жасалгаланган элечектери менен өзгөчө айырмаланган.

Элечек – (ир. илачаг – ханышанын баш кийими) узундугу 25 метрдей жука кездеме узунунан эки катталып, башка кийилген кеп такыянын сыртынан улам астыңкы катмарынын чети көрүнүп тургандай болуп кабатталып оролгон баш кийим, учтары төөнөгүч менен бекитилип, үстүнөн тартма менен оролгон, 25-30 см бийиктикте бүт ором тикесинен тегизделип, сол жак кабаттары тегерек оромдордун ичине көздөй киргизилип, оң жак кабаты сол жакка жыгылып, тартманын сыртына (кээде асты жагына) бекитилет. Элечектин негизги бөлүктөрү: кеп такыя, сала коймо, ээк алмай жана анын жээктери шуру-мончок, күмүш ж.б. менен кооздолот [1].

Элечекти жасоодо бышык токулган истанбул деп аталган ичке ак кездеме кыйла кеңири тараган материал болуп кызмат кылган.

1900-жылы жайында италиялык альпинисттер Боргезе князы менен бирдикте Кайыңды дарыясынын өрөөнүндө Хан-Тенири чокусуна чыгуу максатында Борбордук Тянь-Шанда болгондорунда биринчи жолу улуттук кийим кийип бала кармаган ак элечекчен аялдарды сүрөткө тартышкан (1-сүрөт) [2].

1-сүрөт. Бала кармаган аялдар улуттук кийим менен. 1900-ж.

Эзелтен келген элечек – кыргыз зайыптарынын байыртадан кийип келаткан, калпактын катарында турган

баш кийим. Элечек сыртынан бирдей көрүнгөнү менен оромун жараша көп түргө бөлүнүп, аны кийген зайыптын жаш курагынан, кайсы жерлик экенинен өйдө көрсөтүп турган. Бай оокаттуу айымдар элечекке 30-50 метрдей өтө жука ак кездемени тайпы орогон. Натыйжада ал көлөмдүү чыгып, тыкан көрүнгөн. Ал эми элечектин бир эле кооздугу эмес, пайдасы да көп болгон. Мисалы, журт көчүп баратканда келиндер төрөп калса, элечекке ороп, наристенин керегине жаратышкан же адам каза болсо кепин катары колдонушкан. Ал эми улгайган чоң энелерибиз элечектин уч жагына кооз-шуру мончокторду тагышып, ал шуру-мончоктор бир топ оор болсо да кыргыздын салтын сактап кийип жүрүшкөн.

Алгач жолу элечекти жаш келинге кийгизип жатканда: “Башыңдан ак элечек түшпөсүн”, - деп үй-бүлөнүн бактылуу болушуна каалоо айтышкан. Элечекти кышы-жайы бою кийишкен жана ансыз эшикке суу алууга чыкканга да болгон эмес.

Элдик каада-салтта аял затыэлечекти жаш курак өзгөчөлүктөрүнө ылайык кийишкен жана төмөндөгүдөй түрлөрдөн турат.

Улгайгандардын элечеги жөнөкөй оролуп, көлөмдүү көрүнөт. Сыртынан чоң ак жоолук менен жабылган. Аза күткөн (же жесир) аял кара бүркөгөн элечек кийген. Ал эми өлгөн кишинин жакын туугандары анын ашы өткөнчө элечектин ээк алмайынын бир жаагын бошотуп да жүргөн.

Колуктулар кийген элечектин маңдайы шуруланат. Бул «шуру тартма элечек» деп аталат. Элечектер кээде күмүш калдырган, күмүш желбирөөчтөр менен да чебер кооздолуп, укмуштай кыргакталат. Ал койкойто мыкты оролуп, чүчтөдөй чакан элечек болот.

Келиндердин баш кийими чачты жаап, узун элечек менен оролгон топудан турат, анын келип чыгышы байыркы мезгилге таандык. Ал төмөн жагында өзгөчө сайма менен кооздолгон жана оймо-чиймеленген. Элечек маржан илмектер жана күмүш чегелер менен да кооздолгон. Адатта элечектерди 5 метр кездемеден жасашкан, бирок көпчүлүгү 15тен ашык же ал түгүл 30 метр кездемени колдонушкан, бул болсо алардын даражасын чоңойткон.

Сурп элечекти «сурп элечек» деп атайт. Сурп — жөнөкөй кездеменин бир түрү. Боёлбогон, агартылбаган жибек кездемени илгери эл «торко» дешчү. Бул элечектин жердигинин милдетин аткарат. Чеберлер, театрлардын, филармониялардын артисттери жана өздүк-көркөм чыгармачылыгынын ышкыбоз коллективдери мунун жакшынакай үлгүлөрүн сактап, андан ары өнүктүрүүгө зарыл.

Элечектин астынан кийилүүчү баш кийим чач кеп деп аталат. Чач кеп элечектин ички оромун терден-кирден жана чандан сактайт. Муну бөтөнчө байбичелер жылуулук үчүн жоолуктун ичинен да кийип жүрүшкөн. Мындай чач кеп көбүнчө кызыл, жашыл, көк, кара манат менен баркыттан жасалган. Чач кеп маңдайы тегиз, эки жан

(каптал) жагынан жаак (кулакчын) түшүрүлүп, артынан (желкесинен) сала коймо (куйрулчук) чыгарылат. Үч кабатталып, башкача айтканда, тышы колдо токулган ак бөздөн тышталып, ичи гүлдүү чыттан астарланат. Ортосуна өрмөктө созулган тасма салынып жасалат. Төбөсү тигилбестен, жип өткөрүп бүрмөлөнгөн же байланган (кездеменин өзүнөн төбө чыгарылган) чач кептин жаактары, маңдайы, сала коймосу сайманын «терс кайык», «илме» («илме дос»), «туура сайма», «басма сайма» деген түрлөрү менен «мүйүз», «ит куйрук», «ийрик», «кыял», «куш канат», «бармак боочу», «кочкерек» өңдүү көркөм оюм-көчөттөр менен кештеленет. Чекесине бермет, шару, топчу жана башка кооздук тагылып, жылаажын, шамалбак да кадалган. Ал канча белден ылдый карай төгүлүп турган олоң чачты чандан жана ар кандай тоскоолдуктардан сактоо эле эмес, кыз-келиндерди артынан караганда шандуулук да болуп саналат.

Элечек кыргагын саймалайт-оймолойт. Мурун күмүш кыргак да болуучу. Манат этегине зер калакчаларын да кадаар эле, кеп такыяга түшкөн көркөм көчөттөр менен зер шөкөттөрү элечектин кооздугуна үндөшө турган. Илгери элечекти дуруя жоолук менен үстүн жапчу. Аны «ала коймо», «сала коймо» деп айтышчу. Азыр дуруя жоолуктун ордуна ак кездеменин четине кызыл чачы кармайт. Аны үч бүктөп, элечектин үстүнө салып коёт. Албетте, уягтуу келиндер үстүнкү «ала коймо», «сала коймо» жоолуктун астыңкы учун бетин карай түшүрүүчү.

Кыргыз элечегинин формасы, оролуш ыкмасы жагынан ар кандай урууларда жана жашаган аймагына жараша өзгөчөлүктөргө ээ болгон.

Кыргызстандын түндүгүндө аялдардын баш кийими белге түшүп турган чач кеп бекитилген кеп такыянын сыртына оролгон элечектен турган. Аккездеме менен ээкти, моюнду жана ийиндин бөлүгүн бир нече айлантып орошкон. Бул көлөмдүү ак элечек аялдардын сырткы түрүн көбүнчө сүрдүү көрсөткөн жана түндүк кыргыздарда түштүк кыргыздардыкына караганда азыраак кооздолгон.

Ысык-Көлдүк, чүйлүк жана тянь-шандык кыргыз келиндери элечектин оромдорун спираль түрүндө, кыргактары ылдыйдан өйдөнү көздөй бирдей аралыкта түшүрүлгөн кыр менен цилиндр формасында ороп, жыкмайын сол тарабына түшүрүп коюшкан.

2-сүрөт. Тюрбан – Элечек. Алай өрөөнү, 1930-ж.

Талас өрөөнүндө жана Ош облусунун кээ бир түндүк райондорунда илгерки саруу, кытай, кутчу, жетиген жана

багыш урууларында элечек тегерек жана сүйрү формада болуп, үстү жагы астына караганда жазыраак жыкмайы жок болгон жана маңдай жагы томпоюп чыгып турган. Азыркы Ош облусунун түштүк райондорунда, ошондой эле мундуз жана басыз урууларында элечектин көлөмү абдан чоң болуп, маңдайы ылдыйды көздөй саландап турган (2-сүрөт). Элечектин астынан кийилүүчү кеп такыянын маңдай жагы, эки капталынын ылдыйкы бөлүгү жана артынан чачты жапкан белге түшүүчү чачкеп ар түркүн жибек жиптер менен кооз саймаланган. Кеп такыяга эки капталынан көкүрөккө чейин түшүп турган күмүш жана маржан шурулар менен кооздолуп чулбур бекитилип көрк берип турчу.

Ош облусунун түштүк-батыш тарабында ичкилик уруулары жашаган аймактарда элечектин формасы тогологураак жана бийигирээк келген, ал эми астынан кеп такыя кийилген. Кээде саймалар менен кооздолгон, элечектин үстүнөн учу арт жакка түшүп тургандай, жээгине чачык тигилген ак же өңү ачык түстөгү жоолук салынылчу. Кеп такыяны ар түрдүү маңдай жагынан кесилишкен саймалар менен, жибек кыюу, күмүш жасалгалар, маржан-шуру, тыйындар жана акак таштар менен кооздошкон.

Азыркы мезгилде элечекти биздин күнүмдүк жашоодо пайдаланган келин-кесек жокко эсе, ал эми элечек кийген байбичелер Ысык-Көл жана Чүй өрөөнүндө такыр кездешпейт, Тянь-Шанда кээде, ал эми Талас өрөөнүндө илгерки – илекини (элечек) байбичелерден башка да орто жаштан өтүп калган келиндердин башында кездешет. Түштүк тарапта бул баш кийим такыр эле пайдаланылбай калган, ал эми Тажикстандын Жерге-Тал өрөөнүндө жашаган кыргыздарда элечек келиндердин үлпөт кийими катары сакталган.

Белгилей кетсек, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тарых музейинде 2013-жылдын 28-ноябрынын 12-декабрына чейин Кристенсен фонду колдогон кыргыздын аялдарынын баш кийимдери “Элечек” долбоорунун көрсөтмөсү болуп өттү. Көрсөтмөдө, КР мамлекеттик тарых музейинин фондундагы сүрөттөр, экспонаттар чагылдырылды. Мындан сырткары долбоордун жыйынтыгынын жана тарыхый-этнографиялык материалдардын, Кыргызстандын Нарын, Ысык-Көл, Ош облустарында жана Тажикстан Республикасынын Мургаб районунда жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн негизинде, элечектин ар кыл түрү жана сүрөттөрү коюлду (3-сүрөт).

3-сүрөт. Элечектердин түрлөрү. Бишкек ш. 2013-ж. “Элечек көргөзмөсү”

Бул иш чара боюнча “Мурас” кыргыз элинин тарых жана маданият мурастары фондунун төрагасы, профессор

Тынчтыкбек Чоротегин оюн мындайча билдирген: “Бул табылгыс экспонаттарды чагылдырган эң биринчи көрсөтмө. Биз жашап жаткан глобализация доорунда

кыргыздардын тарыхын жана маданиятын этнос катары сактап калуу өзгөчө мааниге ээ”.

4-сүрөт. Элечекти даңазалоо максатында уюштурулган студенттер арасындагы көргөзмө. Нарын ш. НМУ, 2014-ж.

С.Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университетинде “Нооруз” майрамынын алкагында (2014-жылдын 20-марты) кыргыз аялдарынын улуттук баш кийими элечекти даңазалоо максатында студенттер арасындагы “Элечек” аттуу көрсөтмө (4-сүрөт) [3] болуп өттү (жетекчиси техникалык колледждин окутуучусу Молдалиева М.И.). Көрсөтмөдө жаш келин элечек, келин элечек, байбиче элечектердин түрлөрү көрсөтүлдү (5-6-сүрөт).

5-сүрөт. Көрсөтмөнүн катышуучулары. Нарын ш. НМУ, 2014-ж.

6-сүрөт. Студенттер элечектердин түрлөрүн көрсөтүү учуру. Нарын ш. НМУ, 2014-ж.

Бул макалада белгиленгендей, элечектин баркы байыркы кыргыздарда өтө чоң мааниге ээ болгондугу жана ээлеген орду жазылган. Элечек баш кийим катары 1950-жылдан 2000-жылга чейинки аралыктарда унутулуп, күнүмдүк жашоодо жөнөкөй эл арасында пайдаланылбай калган. Ал баш кийимди театр сахналарында жана кино тасмаларда гана көрчүбүз. Кийинки мезгилде (2000-ж. кийин) унутулуп бараткан элечекти материалдык баалуулук катары баалашып, аздектеп келишүүдө.

Жыйынтыгында, элечектин материалдык-руханий баалуулуктары адамдын турмушундагы кызматы, жаңы төрөлгөн наристени ороо үчүн, жаңы үй-бүлөнү күтүүдө жаш келиндин башына салынган баш кийими, кыргыз коомунда аялдардын жаш курактарынын өзгөчөлүктөрүн чагылдырган, үй-бүлөнүн материалдык абалын көрсөтүп,

элечек – сулуулуктун, ажарлуулуктун эталону катары аздектелген. Унутта калган материалдык жана руханий баалуулуктарды үйрөнүү, изилдөө иштерин жүргүзүү – мезгилдин талабы.

Адабияттар:

1. Каратаев О.К, Эралиев С.Н. Кыргыз этнографиясы жөнүндө сөздүк. –Бишкек, 2005. 375 б.
2. Аттокуров С.С. Кыргыз этнографиясы. – Бишкек, 1997.
3. Максимов В., Сорокин Е., которгон Төлөмүшев М. Кыргыз оймолору. –Фрунзе,1986.
4. <http://ky.wikipedia.org>
5. <http://static.akipess/org//>

Рецензент: к.ф.н., доцент Иманалиев С.С.